

TÜRKMEN TÜRKÇESİ'NDE ÜNLÜLERİN UZUN OKUNMASINI GEREKTİREN DURUMLAR VE EKLERDEKİ UZUN ÜNLÜLER

Özcan TABAKLAR

Ana Türkçe'de ilk hecede var olduğu tasavvur edilen ünlü uzunluklarını en iyi şekilde koruyan Türk şivesi Türkmen Türkçesidir. Bu şivede sekizi kısa, sekizi uzun olmak üzere toplam on altı vokal bulunur. 1940 yılından beri Türkmen Türkçesinin yazılışında kullanılan Kiril alfabesi uzun vokalleri (-uzun $e=\bar{a}$ ve $üy$ şeklinde diftonglaşan uzun $ü$ haricinde) göstermez. Bu eksiklik, sözlüklerde asli uzun vokalleri parantez içinde göstermek suretiyle giderilmek istenmiştir. Ancak fonetik olaylara bağlı olarak ortaya çıkan vokal uzunluklarının yazıda gösterilmemesi Türkmen Türkçesine ait metinlerin doğru okunmasında büyük zorluklar yaratmaktadır. Bu çalışmada içinde uzun vokal bulunan eklerle, bazı ses hadiseleri neticesinde vokallerin uzun okunmasını gerektiren durumlar belirtilecektir.

1. Yapım Ekleri

Türkmen Türkçesi bünyesinde uzun vokal bulunan yapım ekleri şunlardır:

11. +lĀp+

İşlek olarak kullanılan bir isimden isim yapma ekidir. Fonksiyonu beraberlik bildiren sayı isimleri ile zaman bildiren isimler yapmasıdır. +lA- isimden fiil yapma

ekiyle *-Ip* gerundium ekinin birleşmesiyle meydana gelen *-lAyIp* (+lA-y-Ip>lĀp) şeklinin büzülmesi neticesinde tek ve uzun vokalli bir ek haline gelmiştir.

ōn+lāp "onlarca"
sāgat+lāp "saatlerce"

12. +rĀk+

Çok işlek bir kullanım sahası olan bu isimden isim yapma ekinin fonksiyonu mukayese bildirmek olup vokali uzundur.

uzak-rāk "daha uzak"
tāze-rāk "daha yeni"

13. -mAk+

Bütün fiil kök ve gövdelerinde kullanılarak fiillerin hareket isimlerini yapan *-mAk+* ekine +A datif eki getirilince *-mAk+* ekinin vokali düşen bir *g* sesinin bıraktığı iz sebebiyle uzar¹.

urmāga (<*ur-mak-a*) "vurmağa"
īşlemāga (<*īşle-mek-e*) "çalışmağa"

14. -(A)vāç+

Seyrek kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir. Eski Türkçede *-gaç+* şeklinde olan ve eklendikleri fiillerle ilgili alet isimleri yapan bu ekin vokali uzundur.

tutavāç (<*tut-avāç*) "sap, kulp"
ildirevāç (<*ildir-evāç*) "elbise askısı"

15. +AtĪn+

Çok az kelimedede kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir. Önceleri bir gerundium eki olarak kullanıldığı görülen bu ekin ikinci vokali uzundur.

ayır-atĪn "ayrı"
görün-etĪn "açık"

¹ Louis Bazin, "Le Türkmène" PHTF, 1. C., s. 308-317, Viesbaden 1959.

16. -Āy-

Çok işlek bir kullanılışı olan -Āy- eki fiillere istek ve nezaket ifadesi katar. *goy-* yardımcı fiilinin başka fiillerle birleşmesi neticesinde ortaya çıkan² bu ekin vokali uzundur.

<i>al-a-goy>alavoy>alaya>alā>alāy!</i>	"biraz aliver"
<i>gel-e-goy>gelevoy>geleye>gelä>geläy!</i>	"lütfen geliver"

2. İsim İşletme Ekleri

Eklendikleri isimlerde veya kendisinden önce gelen eklerde vokal uzamasına sebep olan isim işletme eklerini şu şekilde sıralayabiliriz.

21. İyelik Ekleri

Vokal ile biten isimlere birinci ve ikinci şahıs iyelik ekleri getirilince, ismin sonundaki vokaller uzar. Aile isimleri bu konuda istisna teşkil eder.

<i>kuzīm (<kuzı+m)</i>	"kuzum"
<i>tüvĩñ (<tüvi+ñ)</i>	"pirincin"
<i>ūkımız (<ūki-mız)</i>	"uykumuz"
<i>ölĩñiz (<öli+ñiz)</i>	"ölünüz"

22. Genitif Eki

Vokal ile biten isimler +ñ ve +nIñ genitif eklerini alınca, ismin sonundaki vokaller uzar.

<i>möllāniñ (<mōlla+niñ)</i>	"mollanın"
<i>depāniñ (<depe-niñ)</i>	"tepenin"
<i>guyĩniñ (<guyı+niñ)</i>	"kuyunun"
<i>sürĩniñ (<sūri+niñ)</i>	"sürünün"
<i>Tekāñ (<Teke+ñ)</i>	"Teke'nin"
<i>gapĩn (<gapı+ñ)</i>	"kapının"

² Von Johannes Benzing, "Über die Verbformen im Türkmenischen", MSOSW 42, Berlin 1939, s. 1-56.

23. Akkuzatif Eki

Vokal ile biten isimlere *+nI* akkuzatif eki getirilince, ismin sonundaki vokaller uzar.

<i>çırānı</i> (< <i>çıra+nı</i>)	"çirayı"
<i>düyāni</i> (< <i>düye-ni</i>)	"deveyi"
<i>guzīni</i> (< <i>guzı+nı</i>)	"kuzuyu"
<i>bōrīni</i> (< <i>bōri+ni</i>)	"kurdu"

24. Datif Eki

Vokalle biten isimlere *+A* datif eki getirilince, ismin sonundaki vokal datif ekiyle kaynaşarak uzun bir vokal haline gelir. Bu uzama şu şekilde olur:

$A+A > AyA > \bar{A}$	
$I+A > IyA > \bar{A}$	
$U+A > UyA > \bar{U}$	(yabancı dilden geçmiş isimlerde)
<i>ōbā</i> (< <i>ōba+y+a</i>)	"köye"
<i>çeşmä</i> (< <i>çeşme+y+e</i>)	"çeşmeye"
<i>garrā</i> (< <i>garrı+y+a</i>)	"ihtiyara"
<i>gämā</i> (< <i>gämi+y+e</i>)	"gemiye"

Sonunda uzun vokal bulunan isimler datif haline girince hiç bir ek almamış gibi aynen yazılırlar.

$\bar{A}+A > \bar{A}yA > \bar{A}$	
<i>şā</i> (< <i>şā+y+a</i>)	"şaha"
<i>dünyā</i> (< <i>dünyā+y+e</i>)	"dünyaya"

Türkmen Türkçesinde yer ve yön bildiren *+k* eki kendisinden önceki vokallerin uzamasına sebep olur. *+k* ekinin Eski Türkçedeki *+kA* datif ekinin vokalini yıpranmasıyla ortaya çıkmış olduğu söylenebileceği gibi bu ekin Eski Türkçedeki *Ok* edatının büzülmeğe uğramış şekli olduğu da düşünülebilir.

<i>yokarık</i> (< <i>yokarı+k</i>)	"yukarıya"
<i>nīrāk</i> (< <i>nīre+k</i>)	"nereye"

25. Lokatif Eki

Türkmen Türkçesinde *+dA* lokatif ekinden sonra gelen *+kI* aitlik eki, lokatif ekinin vokalini uzatır. Bu uzamanın sebebi iç hecedeki vurgudur³.

³ Louis Bazin, A.g.e.

mināradāki (<*mināra+da+ki*) "minaredeki"
öydäki (<*öy+de+ki*) "evdeki"

26. Instrumental Eki

Türkçenin genel instrümental eki olan + *n*, Türkmen Türkçesinde kalıplaşmış olarak bulunduğu bir çok kelimedede kendisinden önce gelen vokali uzatır.

arkān (<*arka+n*) "arkası üstü"
öylān (<*öyle+n*) "öğle vakti"

3. Sayılar

Vokali kısa olan "1=bir" sayı adı, iyelik, genitif ve akkuzatif eklerini alınca vokali uzar.

bīrimiz (<*bir+i+miz*) "birimiz"
bīriniñ (<*bir+i+niñ*) "birinin"
bīri (<*bir+i*) "biri"

"1=bir" sayı adı, sayı grubu içinde ise veya başka bir kelimenin arkasından gelerek birleşik kelime teşkilinde kullanıldıysa, bu durumlarda "1=bir" sayı adının vokali uzar.

(21) *yigrimi bīr* "yirmi bir"
agzıbīrlük "dostluk"

4. Fiil Çekim Ekleri

Türkmen Türkçesinde uzun vokal taşıyan veya eklendikleri fiillerin bünyesindeki vokallerde uzamaya sebep olan fiil çekim eklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

41. Geniş zaman eki

Sonunda vokal bulunan fiil kök ve gövdelerine +*Ar* geniş zaman eki getirilince, fiilin sonundaki vokal ile, ekin bünyesindeki vokal kaynaşarak uzun bir vokal oluşturur.

tana- "tanımak" *diñle-* "dinlemek"
tanārin (<*tan-ar-in*) *diñlārin* (<*diñle-er-in*)

<i>tanārsiñ</i> (< <i>tana-ar-siñ</i>)	<i>diñlärsiñ</i> (< <i>diñle-er-siñ</i>)
<i>tanār</i> (< <i>tana-ar</i>)	<i>diñlär</i> (< <i>diñle-er</i>)
<i>tanārıs</i> (< <i>tana-ar-ıs</i>)	<i>diñläris</i> (< <i>diñle-er-is</i>)
<i>tanārsiñız</i> (< <i>tana-ar-siñız</i>)	<i>diñlärsiñiz</i> (< <i>diñle-er-siñiz</i>)
<i>tanārlar</i> (< <i>tana-ar-lar</i>)	<i>diñlärlär</i> (< <i>diñle-er-ler</i>)

Tek heceli fiillerin sonunda bulunan *-r-* ve *-l-* konsonantları ile çok heceli fiillerin sonunda bulunan *-r-* konsonantı, geniş zaman çekiminde düşer. Bu durumda düşen konsonantların önündeki vokaller, *-Ar* geniş zaman ekinin vokaliyle kaynaşarak uzun bir vokal oluşturur.

<i>ār</i> (< <i>al-ar</i>) "alır"	<i>bildār</i> (< <i>bildir-er</i>) "bildirir"
<i>bār</i> (< <i>ber-er</i>)	"verir" <i>süpār</i> (< <i>süpür-er</i>) "siler"

Örneklere de görüldüğü gibi çok heceli fiillerde düşen *-r-* konsonantından önce gelen vokal yuvarlaksa, bunun *-Ar* geniş zaman ekinin vokaliyle kaynaşarak oluşturduğu uzun vokal dar-düz olmaktadır.

42. Şimdiki zaman eki

Türkmencede kullanılan *-yĀr* şimdiki zaman ekinin ünlüsü uzundur. Bu ekin sonundaki *-r-* konsonantının düşmesiyle ortaya çıkan ve aslında bir ağız özelliği olup, yazı dilinde az kullanılan *-yĀ* şimdiki zaman ekinin vokali de daima uzundur.

<i>çızyārın</i> "çiziyorum"	<i>içyän</i> "içiyorum"
<i>çızyārıñ</i> "çiziyorsun"	<i>içyänñ</i> "içiyorsun"
<i>çızyār</i> "çiziyor"	<i>içyā</i> "içiyor"
<i>çızyārıs</i> "çiziyoruz"	<i>içyäs</i> "çiziyoruz"
<i>çızyārıñız</i> "çiziyorsunuz"	<i>içyänñiz</i> "çiziyorsunuz"
<i>çızyārlar</i> "çiziyorlar"	<i>içyäler</i> "çiziyorlar"

Türkmencede *dur-*, *otur*, *yat*, *yör-* fiillerinin şimdiki zamanının çekimi değişiktir. Hareketin o an içinde cereyan ettiğini göstermek için kullanılan bu fiillerin şimdiki zaman çekiminde oluşan vokal uzunlukları şu şekildedir:

<i>dūr</i> (< <i>dur-yār</i>)	"duruyor"
<i>otūr</i> (< <i>otur-yār</i>)	"oturuyor"
<i>yatūr</i> (< <i>yat-yār</i>)	"yatıyor"
<i>yör</i> (< <i>yör-yār</i>)	"(Yardımcı fiil) <i>bakıp yör</i> : bakıp duruyor".

43. Emir ekleri

Vokalle biten fiillere 1. teklik ve çokluk ile 2. çokluk şahıs emir ekleri geldiği zaman, fiillerin sonlarındaki vokaller ile bu eklerin başındaki vokaller kaynaşarak uzun bir vokal oluşturur.

Türkmencedeki emir çekimi şöyledir:

	<i>sōra-</i>	"sormak"	<i>yōre-</i>	"yürümek"
1. Teklik şahıs	<i>sōrāyın</i>	(< <i>sōra-ayın</i>)	<i>yörāyın</i>	(< <i>yōre-eyin</i>)
2. Teklik şahıs	<i>sōra!</i>		<i>yōre!</i>	
	<i>sōragın</i>	(< <i>sora-gın</i>)	<i>yöregın</i>	(< <i>yōre-gın</i>)
3. Teklik şahıs	<i>sōrasın</i>	(< <i>sōra-sın</i>)	<i>yöresın</i>	(< <i>yōre-sın</i>)
1. Çokluk şahıs	<i>sōrālın</i>	(< <i>sōra-alın</i>)	<i>yörālın</i>	(< <i>yōre-elın</i>)
	<i>sōrālı</i>	(< <i>sōra-alı</i>)	<i>yörālı</i>	(< <i>yōre-eli</i>)
2. Çokluk şahıs	<i>sōrāın</i>	(< <i>sōra-ın</i>)	<i>yörāın</i>	(< <i>yōre-ın</i>)
3. Çokluk şahıs	<i>sōrasınlar</i>	(< <i>sōra-sınlar</i>)	<i>yöresınler</i>	(< <i>yōre-sınler</i>)

Bu çekimde de görüldüğü gibi 1. çokluk şahıs emir ekinin birinci şekli olan *-Alın* ekindeki *ı* vokali uzundur.

5. Partisipler**51. -An**

Sahip olduğu geçmiş zaman fonksiyonunun yanısıra, son derece umumi ve metne göre değişen bir ifade değeri olan *-An* eki, vokalle biten fiil kök ve gövdelerine geldiğinde, fiilin sonundaki vokal ile partisip ekinin vokali kaynaşarak uzun bir vokal oluşturur.

<i>ūklān</i> (< <i>ūkla-an</i>)	"uyuyan"
<i>geplān</i> (< <i>geple-en</i>)	"konuşan"

-An ekiyle oluşturulan partişiplerin iyelik ekleri ve *yök* kelimesi ile birleşerek meydana getirdikleri gramer şekilleri cümledeki anlatım durumuna göre şimdiki zamanın veya görülen geçmiş zamanın olumsuzunu ifade eder.

<i>al</i> "almak"	<i>gel-</i> "gelmek"
<i>al-an+ım yök</i> > <i>alamök</i>	<i>gel-en+ım yök</i> > <i>gelemök</i>
<i>al-an+ın yök</i> > <i>alaınök</i>	<i>gel-en+ın yök</i> > <i>geleınök</i>
<i>al-an+ı yök</i> > <i>alanök</i>	<i>gel-en+i yök</i> > <i>gelenök</i>

al-an+ımız yök > alamızök

al-an+iñiz yök > alañizök

al-an+ı yöklar > alanöklar

gel-en+ımız yök > gelemizök

gel-en+iñiz yök > geleñizök

gel-en+i yöklar > gelenöklar

Yukarıda da görüldüğü gibi bu gramer şeklinin son hecesindeki *ö* vokalinin uzunluğu, *yök* kelimesinin vokalinden kaynaklanan asli uzunluktur.

52. -yĀn

Geniş ve şimdiki zamanı ifade eden -yĀn partisip ekinin vokali uzundur.

suvla-yān "sulayan"

üz-yān "koparan"

53. -AsI

Genellikle *gel-* fiiliyle beraber kullanılarak birleşik fiiller meydana getiren ve gelecek zaman ifadesi taşıyan -AsI partisip eki, vokalle biten fiillere eklendiğinde, fiilin sonundaki vokal ile partisip ekinin başındaki vokal kaynaşarak uzun bir vokal meydana getirir.

āglāsı gel- (<āgla-ası gel-)

"ağlayası gelmek"

yöräsi gel- (<yöre-esi gel-)

"yürüyesi gelmek"

6. Gerundiumlar

61. -A

-A gerundium eki birleşik fiillerin teşkilinde kullanılırken, kendisinden önce gelen ve vokalle biten fiillere eklenerek uzun vokal oluşturur.

yāşāber- (<yāşa-a-ber-)

"yaşayıvermek"

töläber- (<töle-e-ber-)

"ödeyi vermek"

62. -Ip

Türkmen Türkçesinde birbirini takip eden veya aynı anda meydana gelen iki hareketin anlatılması için kullanılan bu gerundium eki vokalle biten fiil kök ve gövdelerine geldiğinde, fiilin sonundaki vokal ile ekin vokali kaynaşarak uzun bir vokal oluşturur.

sörāp (<söra-ip) "sorup"

ülāp (<üle-ip) "paylaştırp"

63. -mĀn

Türkmencede kullanılan bu gerundium ekinin vokali uzundur. *-mĀn* ekinin büzüşmesiyle ortaya çıkan bu gerundium eki Türkiye Türkçesindeki *-madan* ekinin fonksiyonunu üstlenmiştir.

<i>al-mān</i>	"almadan"
<i>gel-mān</i>	"gelmeden"

64. -All

Genellikle arkasına bāri edatını alan ve kullanım sahasına şahıs unsurlarıyla çıkan *-All* gerundium eki devamlılık ifade eder. *-All* eki vokalle biten fiil kök ve gövdelerine geldiğinde, fiilin sonundaki vokal ile ekin vokali kaynaşarak uzun bir vokal oluşturur.

<i>oyñālım bāri</i> (< <i>oyna-alı-m bāri</i>)	"oynadığımdan beri"
<i>oyñālñ bāri</i> (< <i>oyna-alı-ñ bāri</i>)	"oynadığından beri"
<i>oyñālı bāri</i> (< <i>oyna-alı bāri</i>)	"oynadığından beri"
<i>gürlälük bāri</i> (< <i>gürle-eli-k bāri</i>)	"konuştuğumuzdan beri"
<i>gürlälñiz bāri</i> (< <i>gürle-eli-ñiz bāri</i>)	"konuştuğunuzdan beri"
<i>gürläliler bāri</i> (< <i>gürle-eli-ler bāri</i>)	"konuştuklarından beri"

65. -yĀnçĀ

-yĀn partisip ekiyle *+çA* eşitlik ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan bu gerundium eki, tamamlanıncaya kadar yapılan bir işi veya bir diğeri devam ederken yapılan bir hareketi anlatır. Eklendikleri fiillere "*-ıncaya kadar*" manası veren ve şahıs unsurlarıyla kullanılan bu ekin vokalleri uzundur.

<i>al-yānçām</i>	"ben alıncaya kadar"
<i>al-yānçāñ</i>	"sen alıncaya kadar"
<i>al-yānçā</i>	"o alıncaya kadar"
<i>al-yānçāk</i>	"biz alıncaya kadar"
<i>al-yānçāñız</i>	"siz alıncaya kadar"
<i>al-yānçālar</i>	"onlar alıncaya kadar"

66. -kĀ

Bu ek bir yandan (Türkiye Türkçesindeki *ki* fonksiyonunda olduğu gibi), cümle sonu edatı olarak kullanılırken, bir yandan da "-dığı zaman, -ken" manasını veren hal gerundiumu olarak kullanılır. Şahıs unsurlarıyla kullanılan bu ekin vokali uzundur.

<i>dūr-kām</i>	"ben duruyorken"
<i>dūr-kāñ</i>	"sen duruyorken"
<i>dūr-kā</i>	"o duruyorken"
<i>dūr-kāk</i>	"biz duruyorken"
<i>dūr-kāñız</i>	"siz duruyorken"
<i>dūr-kālar</i>	"onlar duruyorken"

7. Edatlar**71. bakā, yañā, görä**

Türkmen Türkçesinde kullanılan bu edatların son vokallerinin uzun olduğu görülür. Bu uzunlukların, edatların arkasından gelen ve vurguyu belirtmek için kullanılan bir vokalle, edatların sonundaki vokalin kaynaşması neticesinde ortaya çıkmış olması muhtemeldir.

72. däl

Türkmen Türkçesinde olumsuzluk edatı olarak kullanılan *däl* kelimesinin vokali uzundur. *Däl* şekli, *deyil* kelimesinin büzülmeye uğramasıyla ortaya çıkmıştır. (değil>deyil>däl).

Bu çalışmada görüldüğü gibi Türkmen Türkçesinde, bazı eklerde bulunan uzun vokallerle, çekime girmiş isim ve fiillerin sonlarında bulunan vokallerin uzamasının en büyük sebeplerinden biri -r-, -y-, -l- konsonantlarının düşmesiyle yan yana gelen iki vokalin kaynaşmasıdır.

Bir diğer sebep ise iç hecede kalan bir vokalin vurgu tesiriyle uzamasıdır.

Bu iki sebebin dışında , 2. şahıs iyelik (+ñ, +ñl̄z), genitif (+ñ, +nIñ), akkuzatif (+nI), instrumental (+n) eklerinin isimlerin sonlarında bulunan vokalleri uzatması, -AtIñ+ yapım ekiyle 1. çokluk şahıs emir (+AlIñ) ekinin ikinci vokallerinin uzun olması, -n- ve -ñ- gibi nazal sesler, kendilerinden önce gelen vokallerin uzamasına sebep olur, şeklinde bir düşünceyi akla getirebilir.

BİBLİYOGRAFYA

AZMUN, Dr. Yusuf; *Ana Çizgileriyle Türkmençe Dil Bilgisi*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1983, s. 83.

AZMUN, Dr. Yusuf; "Türkmencede Asli ve Dolaylı Uzun Ünlüler", *Fahir İz Armağanı I*, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Harvard University, Volume 14, 1990, s. 75-94.

BAYLIYEV, H.; *Saylanan İşler*, TSSR İlimler Akademiyası, Magtımğulı adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, Aşgabat "İlim", 1981.

BAZİN, Louis; "Le Türkmen" PHTF, 1. C., s. 308-317, Viesbaden 1959.

BENZİNG, Von Johannes; "Über die Verbformen im Türkmenischen", MSOSW 42, Berlin 1939, s. 1-56.

HAMZAYEV, M. Y. vd; *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, TSSRIADEİ, Aşgabat 1962.

MIRADOV, A.; *Türkmen Sözleş Diliniñ Medeniyeti Hakındaki Meseleler*, "Magaríf" Neşriyatı, Aşgabat 1978.

TABAKLAR, Özcan; *Türkmençenin Morfolojisi*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, (Basılmamış Doktora Tezi).

TEKİN, Doç. Dr. Talât; *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, B 15.